

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ШЛЯХИ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Впродовж ХХ ст. відбувалося прискорене перетворення науково-теоретичного знання на продуктивну силу суспільства, що остаточно довело надвисоке практичне значення теорії. Дедалі більше явищ суспільно-політичного й соціально-економічного життя нині постають різновидом об'єктивованого знання, а саме постіндустріальне суспільство — об'єктом конструювання, тож ми можемо спрогнозувати своєрідну науково-суспільствознавчу революцію, яка займе місце науково-технічної. Особливих теоретичних зусиль задля аналізу, інтерпретації, прогнозування і планування потребують ті соціальні сфери, які найменш об'єктивно впорядковані й несуть у собі найбільш серйозні політичні загрози. Для сучасних суспільствознавчих дисциплін саме такою цариною постають міжнародні відносини — анархічні, конфліктогенні та непередбачувані. Неможливість здійснення ефективного зовнішньополітичного курсу держави та його перспективного довгострокового планування без систематичного звернення до скарбниці ідей політології, політичної теорії і філософії дедалі більше актуалізує наукові пошуки в цій галузі, сприяючи швидкому розвитку теорії міжнародних відносин.

Хоча як наукова дисципліна теорія міжнародних відносин почала швидко розвиватись лише на початку ХХ ст., активна дискусія щодо ключових проблем міжнародних відносин триває вже багато століть поспіль, слугуючи безпомилковим показником актуальності досліджень у цьому напрямі, адже для суспільно-гуманітарних дисциплін не існує більш вагомого й переконливого доказу важливості певного питання, ніж велика суперечка навколо нього. Відповідно й сама історія еволюції теорії міжнародних відносин є картиною запеклої боротьби поміж різними школами й напрямками. Доволі часто цей процес розглядають як серію "великих дебатів", у ході яких відбувалася послідовна заміна домінуючої теоретичної парадигми в дослідженні світової політики.

Зародження теорії міжнародних відносин, як наукової дисципліни, на Заході, зазвичай, відносять до 20—30 рр. ХХ ст.,

коли величезні масштаби людських втрат і катастрофічних руйнувань у результаті Першої світової війни активізували дослідження в цій галузі. Доволі нечисленні праці тієї доби виконувалися переважно в рамках історико-філософського, морально-етичного та юридичного підходів, причому в дослідження міжнародних відносин вчені привносили всі традиції своїх "рідних" дисциплін. Ці надзвичайно строкаті як за складом дослідників, так і за поглядами на проблеми міжнародних відносин роботи отримали сукупну назву ідеалістичної школи. Стверджуючи етику (моралізм) і право (легалізм) як центральні категорії та першооснову міжнародних відносин, наголошуючи на загальнообов'язковості абстрактних морально-етичних і правових ідеалів та критеріїв, ідеалісти розглядали міжнародні відносини як універсальну монолітну статичну систему етичних та юридичних норм (нормативізм), які є незмінними й незалежними від волі держав. У роботах вони, як правило, послуговувалися традиційною ліберальною фразеологією, акцентували увагу на необхідності захисту свободи й демократії на міжнародній арені, жорстко критикували принцип "балансу сил" і стверджували необхідність реалізації ліберальної утопії — створення універсалістської міжнародної організації і світового уряду.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. бурхливі події міжнародного життя — ревізія Версальсько-Вашингтонської системи, абсолютна недієздатність Ліги Націй у збереженні миру, агресія Японії в Маньчжурії, Італії в Ефіопії, зрештою, успіхи нацистської Німеччини в Європі та початок Другої світової війни — завдали нищівного й болючого удару по репутації всієї дисципліни. Домінуюча теоретична парадигма зазнала очевидного банкрутства. Крах ідеалізму обумовив активізацію теоретичних пошуків принципово в іншому напрямі. На думку нової хвилі дослідників, теорія мала стати на службу практиці, тож юристи й історики втратили свої позиції, а їхнє місце посіли політологи та соціологи. Представники нової теоретичної парадигми — політичного реалізму — кинули виклик ідеалістам, різко критикуючи відірвані від реального ґрунту світової політики абстрактні теоретичні побудови. В їх інтерпретації міжнародні відносини постали не як універсальні конструкції статичних правових і морально-етичних норм, а як своєрідна соціальна структура, у якій відбуваються динамічні

політичні процеси. Дискусія між реалістами та ідеалістами, що відбувалася з кінця 30-х до початку 50-х рр. з приводу спонукальних мотивів поведінки держав на міжнародній арені, зовнішньополітичних цілей та засобів їх досягнення набула настільки широкого характеру, що отримала назву "великих дебатів". Ідеалізм нещадно критикувався як безплідне й безрезультатне теоретизування, легковірний, пустопорожній і фальшивий підхід до вивчення міжнародних відносин і підробка під науку. У результаті перших "великих дебатів" (в інтерпретації деяких реалістів — реалізму проти утопізму) ідеалізм зазнав поразки, а реалізм став домінуючою парадигмою.

Для представників школи політичного реалізму міжнародні відносини постали ареною боротьби за владу між ключовими політичними акторами (головним чином, державами), яка обумовлена характером "людської природи" і є "вічним" явищем світової політики. У своїх діях, стверджували реалісти, держави виходять виключно зі своїх інтересів, причому при їх формулюванні та реалізації визначальними є владно-силові міркування, а морально-етичні цінності є проблемою індивідуального вибору кожного політика. У ході боротьби за владу прагнення держав, що намагаються зберегти *status quo* або змінити його на свою користь, неминуче призводить до формування системи "балансу сил", тому періоди миру розглядались як результат стабільної рівноваги між центрами сили (великими державами), коли їх амбіції і могутність урівноважують і тим самим паралізують один одного, а війни — як наслідок порушення "балансу сил". У цілому реалізму були притаманні прагматизм, доцільність, звільнений від морально-етичних міркувань раціоналізм і тверезий розрахунок, а до його недоліків слід віднести надміру раціональне сприйняття політики та брак уваги до духовних факторів розвитку (передусім, ідеологій).

Не буде перебільшенням сказати, що школа політичного реалізму не тільки наклала свій надзвичайно глибокий відбиток на інші напрями теорії міжнародних відносин, але її ключові положення стали беззастережною детермінантою в мисленні політиків, дипломатів та військових. Якщо ідеалісти мали незначний вплив на державний апарат, а їхні концепції ніколи не застосовувалися на практиці та використовувалися лише з метою ідеологічної легітимації, то теоретичні конструкції

реалістів стали інструментом аналізу конкретних ситуацій і загальних проблем зовнішньої політики. З середини 50-х рр. реалісти домінували вже не лише в академічному середовищі, але й зайняли високі посади в урядових структурах, а такі відомі політологи, як Кеннан, Шлезінгер, Ростоу, Кіссінджер, Гелбрейт, Кан, Бжезінський, Кінтнер, не лише "впливали", але й безпосередньо розробляли та реалізовували зовнішньополітичний курс США.

З кінця 50-х аж до середини 70-х рр. ХХ ст. у теорії міжнародних відносин піднялася потужна модерністська хвиля, представники якої намагалися сконструювати загальну теорію міжнародних відносин, використовуючи методологію точних і природничих дисциплін. Оскільки модерністи прагнули сконструювати нову дисципліну на межі не лише політології, соціології та міжнародного права, але й кібернетики, математики, загальної теорії систем, антропології, символічної логіки, загальної семантики і т.д., С. Хоффман назвав другі "великі дебати" між реалістами й прихильниками модерністської парадигми "битвою букв проти цифр", а в інтерпретації деяких модерністів вони постали конфліктом традиціоналізму і "наукового підходу".

Поява модерністського виклику була зумовлена цілим комплексом причин. По-перше, як і будь-яка наукова парадигма, що використовується в політиці, реалізм дуже швидко був спотворений і зазнав значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації на міжнародній арені за часів "холодної війни". Унаслідок спекулятивного використання реалістської фразеології "науковцями" від політики школа політичного реалізму виявилася значною мірою дискредитованою, оскільки її стали ототожнювати з апологією сили, цинізмом та відвертою аморальністю. Натомість представники модерністського напрямку, заперечуючи історико-філософський та політико-стратегічний підхід традиціоналістів, рекламували власні теоретичні побудови як ідеологічно незаангажовані. На їхню думку, теорія міжнародних відносин мала відмовитися від абстрактних філософських схем, звільнитися від реалістських догм і перетворитися на точну дисципліну, незалежну від політичних уподобань дослідника так само, як і математика. По-друге, саме в період 40—70-х рр. такі дисципліни, як кібернетика, ядерна

фізика, електроніка, досягли очевидних і вражаючих успіхів, тож, відповідно, спрацювала типова традиція запозичення методології та термінології в найбільш успішних наукових галузях, затаврована соціологом Г. Беккером як "академічна клептоманія". Глибоко вкорінені, хоча й старанно приховувані комплекси наукової неповноцінності модерністи намагалися подолати шляхом привнесення в гуманітарні дисципліни взагалі, і в теорію міжнародних відносин зокрема методології та термінології математики й кібернетики, внаслідок чого пошесть некритичних запозичень із точних і природничих наук набула характеру епідемії. Частина дослідників щиро вірила, що ця методологічна революція відкриває надзвичайно широкі наукові перспективи для розвитку гуманітарних дисциплін, проте багато хто просто використав сприятливу кон'юнктуру для збільшення своїх доходів і підвищення престижу, адже в атмосфері модерністської лихоманки 60-х рр. прикметники "кібернетичний" або "математичний" звучали в суспільних науках як синонім "найвищої якості".

Під загальною назвою "модернізму" прихована надзвичайно строката маса різноманітних теорій і концепцій — від взаємозаперечуючих до взаємодоповнюючих. Єдине, що дозволяє об'єднати їх в одну групу, — це спільна позиція щодо принципів побудови наукових теорій та способів і методів теоретичного конструювання. Усі вони наголошували на необхідності використання в суспільних дисциплінах тих "перевіраних" методів, які вже продемонстрували свою ефективність у точних і природничих науках. Критикуючи традиціоналістів, модерністи перш за все вказували на їхні незграбні та недосконалі методи досліджень, які вкрай обмежують можливості вченого при вивченні важливих проблем міжнародного життя, унаслідок чого важко проаналізувати й пояснити сучасні тенденції суспільного розвитку та неможливо спрогнозувати виклики майбутнього. Реалістам також закидалися спроби вивчати сучасну міжнародну систему на основі знань про системи, які існували в минулому, у результаті чого спостерігається неадекватність оцінок і характеристик; наявність в їхніх роботах багатьох сумнівних аксіом і неперевіраних тверджень про поведінку людей і держав на міжнародній арені; відсутність чіткого змісту багатьох термінів, дескриптивний характер й енциклопедична хаотичність досліджень, сліпе наслідування застарілим

теоріям Гоббса і Макіавеллі ("війна всіх проти всіх"), небажання враховувати вплив науково-технічної революції на трансформацію суспільства й нерозуміння важливості новітніх дослідницьких методик.

Модерністська хвиля наразилася на різку, а часом і в'їдливу відповідь реалістів. Останні критикували прихильників "наукового підходу" за те, що вони свідомо абстрагуються від реальності та аналізують уявні проблеми та феномени, у результаті чого в їхній інтерпретації держави та інші міжнародні актори постають не як реальні дійові особи світової політики, що протистоять один одному, а як раціональні абстракції, що існують лише в уяві автора. Таким чином, модерністи продукують не наукові теорії, а догми, замість рефлексії міжнародних реалій займаються нав'язуванням схематизованих абстрактних конструкцій, причому моделювання часто перетворюється на самоціль, тож по мірі посилення наукоподібності модерністських теорій збільшується їхній відрив від реальності. Особливо жорстко реалісти критикували спроби квантифікації і формалізації міжнародних відносин. На їхню думку, більшість суспільно-політичних і соціально-економічних феноменів та процесів у світовій політиці не піддаються квантифікації (принаймні, на рівні модерністської методології), тому інструментарій інших дисциплін не підходить для суспільних наук. Вказуючи на некоректне застосування фізико-математичних і кібернетичних методів за умов невизначеності ключових параметрів міжнародних відносин, механістичне ототожнення фізичних, біологічних і соціальних процесів, ігнорування якісних показників світової політики та психологічних особливостей людської діяльності, реалісти закидали модерністам схильність розглядати другорядні аспекти міжнародних відносин замість комплексного аналізу їх як цілісного явища. Дуже часто на сторінках модерністських досліджень процентні показники рівня писемності, алкоголізму чи самовбивств поставали основними детермінантами світової політики лише тому, що ідеологія, традиції зовнішньої політики або історичний досвід неможливо виразити в кількісних категоріях. Не випадково чимало відомих кібернетиків і математиків застерігали представників гуманітарних дисциплін від зловживання новітніми методологічними прийомами,

намагаючись розвіяти їхні забобони відносно того, що математизація суспільних наук — історично неминучий процес, пов'язаний із необхідністю поглиблення знань. Зрештою, уже в середині 70-х рр. стало очевидним, що широко розрекламована амбіційна спроба сконструювати нову суспільну дисципліну на основі методології точних і природничих наук зазнала невдачі, призвівши до численних ілюзій та глибоких розчарувань. Надто часто дослідники підходили до проблеми вже з готовими результатами, після чого за будь-яку ціну намагалися підігнати їх під "математичне" рішення.

Під шаленим натиском модерністів упродовж 60—70-х рр. реалісти були змушені дещо потіснитися в академічному середовищі (науково-дослідницькі центри та університети), проте в урядових структурах вони змогли не лише зберегти, але й розширити своє представництво. Політики зберігали скептицизм щодо дієвості й ефективності модерністської методології і не поспішали використовувати її на практиці, а деякі спорадичні спроби так і не дали очікуваних результатів.

Зрештою, у 70-х рр. з'явилися роботи, автори яких намагалися поєднати модерністську та реалістську парадигму, доводячи, що модерністи у своїх поглядах на міжнародні відносини, по суті, мало чим відрізняються від реалістів, оскільки вони малюють майже однакову картину світу й дають подібні пояснення, хоча користуються різними методами та термінологією. Зважаючи на тотожність реалістської та модерністської онтології, Д. Сінгер відзначив, що попри жорстку дискусію й гострі особисті випадки, другі "великі дебати" поміж реалістами та модерністами виявилися псевдовійною.

З позицій сьогодення важко об'єктивно оцінити розвиток теорії міжнародних відносин у 80—90-і роки ХХ ст., оскільки надто мало часу пройшло, щоб чітко розмежувати політику й політичну науку. Разом із тим можна констатувати, що поява й розвиток нових теоретичних парадигм дослідження міжнародних відносин (конструктивізму, теорії комплексної взаємозалежності, неомарксизму, гендерного напрямку і т.д.) поки що не призвела до наукової революції чи, принаймні, чергових "великих дебатів", тож реалістський підхід (у різних варіаціях) продовжує домінувати як у дослідницьких центрах, так і в університетській системі. Хоча в науковій літературі

можна зустріти інформацію про треті "великі дебати" (державоцентризм проти транснаціоналізму) чи, навіть, четверті (позитивізм проти постмодернізму), ці потуги надати локальним дискусіям своєї теоретичної школи універсального статусу виглядають вкрай непереконливо.

Якщо на Заході прискорений розвиток теорії міжнародних відносин призвів до диференціації та розгалуження цього підрозділу суспільствознавства, у СРСР теоретичні пошуки були суттєво обмежені марксистсько-ленінською догмою про вирішальне значення класового змісту міжнародних відносин та їх обумовленість характером відповідної суспільно-економічної формації, хоча під впливом успіхів західної суспільної науки і, зокрема, ТМВ, тут також зустрічалися марксологічно адаптовані концепції західних дослідників.

Унаслідок цього очевидним є висновок про недостатню розвиненість теорії міжнародних відносин в усіх пострадянських країнах. Особливо це стосується не імперських націй (на зразок української), які навіть позбавлені ідеології зовнішньої політики, що певною мірою могла б замінити наукове знання про міжнародні відносини. Таким чином, розвиток ТМВ в Україні є нагальним політичним завданням, виконання якого дасть можливість здійснювати осмислену (стратегічно та аналітично) зовнішню політику. Найбільш це стосується євроінтеграційного курсу сучасної української держави, який може провадитися лише на підставі солідної теоретичної бази. Можна говорити про "теоретичний шлях" України в Європу, який ґрунтується поглибленим розумінням європейської інтеграції, світових справ і місця в них України, тобто всім тим знанням, що надаються і, передусім, структуруються ТМВ.

М. Беззуб'як,

кандидат політичних наук

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ: ПИТАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ

Уже маючи певні здобутки, вітчизняна політична наука перебуває, однак, ще в стані становлення. На цьому етапі особливого значення набувають питання теоретико-методологічного характеру, зокрема, розроблення, розширення та якісний розвиток аналітично-інтерпретаційного потенціалу політології.